

Відомості про автора:

Микола Іванович Вовковінський,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії професійної орієнтації і виховання

Інституту професійно-технічної освіти НАПН України
09230, Київська обл., м. Ржищів, вул. Леніна, 15/2, кв. 25. Тел.: 068-594-37-42

М. І. Вовковінський

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧА ПТНЗ

Проведений короткий аналіз стану професійно-педагогічної підготовки викладача ПТНЗ. Розглядаються проблеми, які потрібно негайно вирішувати: підвищення професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача; створення умов для особистісного розвитку інженера-викладача; організації комплексної системи професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача.

***Ключові слова:** інженер-викладач, професійно-педагогічна підготовка, професійно-технічна підготовка, самоосвіта, локальна система підвищення кваліфікації викладача.*

Н.И. Вовковинский

ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПТНЗ

Проведен короткий аналіз стану професійно-педагогічної підготовки викладача ПТНЗ. Розглядаються проблеми, які потрібно негайно вирішувати: підвищення професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача; створення умов для особистісного розвитку інженера-викладача; організації комплексної системи професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача.

***Ключевые слова:** инженер-преподаватель, профессионально-педагогическая подготовка, профессионально-техническая подготовка, самообразование, локальная система повышения квалификации преподавателя.*

M. I. Vovkovins'kiy

PROBLEMS PROFESSIONALLY PEDAGOGICAL PREPARA- TIONS OF TEACHER TRAINING SCHOOL LEAVER

The short analysis of the state of professional-pedagogical preparation of teacher vocational training school is conducted. Problems which need to be im-

diately decided are examined: increase of professional-pedagogical preparation of engineer-teacher; conditioning for personality development of engineer-teacher; organizations of the complex system of professional-pedagogical preparation of engineer-teacher.

Key words: *engineer-teacher, professional-pedagogical preparation, professional-technical preparation, self-education, in-plant system of in-plant training teacher.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні й політичні зміни в Україні висувають нові вимоги до якості професійної освіти. У цих умовах більш значиму роль відіграє удосконалення професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача професійних освітніх закладів. Це обумовлено, з одного боку, появою нових типів середніх професійних освітніх закладів, з іншого – зміною змісту, організації й методів навчання, виховання й проф-орієнтації учнів ПТНЗ.

Також, багато викладачів професійних навчальних закладів не мають базової педагогічної освіти, а якщо і мають, то психолого-педагогічна і методична підготовка на низькому рівні. Це пов'язано як з низькою якістю викладання у ВНЗ, так і з великою плинністю професійно-педагогічних кадрів ПТНЗ, які хоча і поповнюються новими працівниками, проте недостатнє матеріальне задоволення працівників не сприяє підвищенню якості викладання. Вимоги, пропоновані освітнім ринком праці, "не підкріплюються ростом компетентності, управлінської культури, психологічній стійкості педагогічних працівників у жорстких умовах конкуренції й самостійності" [18, 155]. Недостатній ефективний потенціал фахівців не може задовольнити запити суспільної практики в умовах економічних відносин, що впливає на рівень якості підготовки випускника на ринку праці. У той же час існуюча раніше галузева система підвищення кваліфікації інженерів-викладачів технікумів, коледжів практично припинила своє існування з виробничою орієнтацією.

Зазначені обставини нагально потребують організації професійно-педагогічної підготовки інженерів-викладачів технічних коледжів (не мають педагогічної освіти), визначення її змістовних і організаційних компонентів,

розширюючи цим самим можливості нині існуючих різних форм підвищення кваліфікації, як однієї з актуальних проблем сучасної педагогіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці проблем педагогічної освіти завжди приділялася досить велика увага і особливо в останні роки. Так, проблеми підготовки вчителів у педагогічних вузах та проблеми підготовки й підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів початкової професійної школи досліджені в роботах Є.П. Белозерцева [6], О.О. Бодалева [8], А.О. Вербицького [12], В.І. Загв'язинського [15], А. Б. Каганова [17], В.А. Кан-Калика [18], А.В. Мудрика [26], та інших авторів. У них досліджується особистісно орієнтований підхід до освітнього процесу, спрямований на створення педагогічних умов, у яких здійснюється розкриття й розвиток індивідуальних здібностей учнів. Але дослідження безпосередньої підготовки інженерно-педагогічних кадрів не проводилося. Тому проблема професійно-педагогічної підготовки викладачів ПТНЗ є першочерговою і її потрібно найскоріше розв'язувати.

Мета статті. Показати важливість професійно-педагогічної підготовки даної категорії працівників, які повинні забезпечити підвищення рівня професійно-педагогічної культури учнів ПТНЗ, збагатити педагогічний професіоналізм і компетентність особистості інженера-викладача технічного коледжу та викладача коледжу з невиробничої сфери.

Виклад основного матеріалу. Визнаючи важливість і актуальність робіт авторів з проблеми підготовки вчителів у педагогічних вузах та проблеми підготовки й підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів, можна припустити, що дане питання може бути вирішене повністю тільки в умовах гуманізації й демократизації суспільства. Перехід до нових економічних відносин потребує негайного введення нового змісту, нових форм та активних методів, спеціальних засобів підготовки фахівців технічного профілю, що буде сприяти творчому розвитку особистості, виробленню стратегії й тактики освітнього процесу.

Проблеми підвищення кваліфікації вчителів загальноосвітньої школи у сфері вдосконалення педагогічної майстерності висвітлені в роботах В.І. Загвязинського [15], Н.В. Кузьміної [20] та інших, у сфері гуманізації – І.П. Волкової [13], В.Ф. Шаталова [33] та інших. У працях О.А.Абдуліної, Н.Н.Богомолової, І.Д.Буртового, І.А.Зязюна, Ю.М.Кулюткіна, [1; 7; 10; 16; 25] й ін. аналізуються напрями виховання професійно важливих якостей майбутніх учителів. Наукові роботи С.П.Балашової В.В.Борисова, Л.М.Кустова [4; 9; 21] та ін. присвячені дослідницькій діяльності майбутнього вчителя; питання професійної компетентності, педагогічної майстерності і творчості досліджувалися у роботах Г.В.Абросимової, Є.С.Барбінаої, О.В.Волошенко, Л.О.Макрідіної, А.К.Маркової, Н.Д.Никандрова і В.А.Кан-Калика, Н.М.Тарасевич, Г.В.Фролової та ін. [2; 5; 14; 22; 27; 30; 32]. Дані якості також необхідні для розвитку професійно-педагогічної культури фахівця ПТНЗ. Тому, звичайно, досліджуючи процес професійної підготовки викладача ПТНЗ, потрібно спиратись на роботи цих науковців.

Однак, у сформованій системі середнього професійної освіти існує ряд негативних моментів. По-перше, практично більшість інженерів-викладачів не мають можливість підвищувати свій професійно-педагогічний рівень на курсах підвищення кваліфікації в університетах через платні послуги. По-друге, для них не завжди створюються педагогічні умови для розкриття творчого потенціалу, що знижує ефективність підвищення рівня загальнокультурного й професійного розвитку особистості.

У соціально-економічних умовах сучасного суспільства, яке постійно змінюється, особлива роль приділяється самоосвіті. На актуальність проблеми самоосвіти вчителів шкіл з метою підвищення їхньої кваліфікації звертають увагу В.А. Кан-Калик [18], І.Б. Крутецький, [19], Н.В. Кузьміна [28, В.О. Сластьонін [29], та ін., вважаючи її важливим і необхідним фактором розвитку активної особистості вчителя в різних напрямках. Але незважаючи на певну теоретичну розробленість проблеми поза полем зору дослідників залишаються такі аспекти, як цілісний розгляд умов, у яких проявляється

прагнення особистості до самоосвітньої діяльності. У даному випадку: самоосвіта інженера – викладача технічного коледжу, що є ланкою додаткової освіти, передбачає створення комплексу педагогічних умов для стимулювання й збагачення професійно-педагогічного самовдосконалення.

Такий підхід в освіті необхідний також і для інженерів-викладачів середніх професійних освітніх установ, щоб надати можливість особистості бути активною, вільною, творчою, конкурентоспроможною і мобільною в ринкових умовах. Потреби освітніх послуг ринкових відносин привели до організації широкої мережі курсів підвищення кваліфікації при вищих навчальних закладах на комерційній основі.

Недостатнє фінансування професійної освіти, припинення функціонування централізованої системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів вимагає нового підходу до підготовки інженерів-викладачів середніх професійних освітніх установ, а саме: організації професійно-педагогічної підготовки для них у рамках додаткової освіти, переосмислення традиційних і пошуку нових методів навчання й виховання молодого покоління.

Якісна й ефективна підготовка конкурентоспроможного, потужного й мобільного працівника на ринку праці вимагає перегляду змісту й організаційних форм підвищення педагогічної кваліфікації, забезпечення його безперервності, у тому числі в підвищенні науково-дослідної, науково-експериментальної, професійно-педагогічної підготовки й розвитку педагогічної культури викладача, на що звертали увагу такі вчені, як В.І. Загв'язинський [15], І.А. Зязюн [16], А.Б. Каганов [17], А.В. Мудрик [26] та ін. З точки зору наявності технократичних поглядів і позицій більша частина середніх професійних навчальних закладів гальмує процес перебудови професійної освіти. Педагогічний колектив не включається в достатній мірі в інноваційні процеси, забезпечуючи освітній процес суто традиційними формами, методами навчання й виховання учнів, часом відмовляючись від існуючих курсів підвищення кваліфікації в установах додаткової професійної освіти, у тому числі й від платних послуг.

Отже, погляди й підходи перерахованих вище вчених до проблем підготовки й підвищення кваліфікації фахівців актуальні в сучасних умовах. Професійно-педагогічна підготовка в економічній ситуації, що змінилася, як необхідна умова в системі додаткової освіти інженерів-викладачів не може не розглядатися нами поза цим контекстом. Назріла необхідність у розробці комплексної системи підвищення педагогічної кваліфікації, де значима роль приділяється змістовним і організаційним компонентам професійно-педагогічної підготовки для підвищення кваліфікованості інженерів-викладачів у технічному коледжі або ВНЗ в умовах з існуючою роз'єднаністю й комерційністю різних ланок системи підготовки й підвищення кваліфікації.

Більша частина інженерів-викладачів університетів, технічних коледжів та технікумів усвідомлює відсутність наукових теоретичних знань і практичних педагогічних навичок і вмінь, має потребу в педагогічній освіті для здійснення навчально-пізнавальної і виховної діяльності для оволодіння навичками й уміннями самостійної індивідуальної методичної роботи. У зв'язку із цим виникає необхідність розробки методичного забезпечення самоосвіти для інженерів-викладачів технічних коледжів різного кваліфікаційного рівня (створення програм). Зміст програм самоосвіти повинен передбачати розвиток загальнокультурного кругозору, заміну репродуктивної пізнавальної діяльності на творчу, задоволення особистісних потреб у постійному розширенні, відновленні й поглибленні теоретичних знань з педагогіки, психології й методики викладання.

Існуюча раніше підготовка та система жорсткого планування втратила актуальність на початку 90-х років, тому що була орієнтована тільки на випуск фахівців для сфери виробництва. У той же час не приділялося достатньо уваги психолого-педагогічній підготовці інженерів-викладачів. Умови ринкових відносин також вимагають переорієнтації підготовки кадрів для невиробничої сфери у зв'язку із глибокими соціально-економічними перетвореннями в нашій країні, трансформацією виробництва, потребують вільну, конкурентоспроможну, мобільну особистість. У зв'язку із цим виникає необхід-

ність створення локальної системи підвищення педагогічної кваліфікації інженерів-викладачів кожного ПТНЗ, зокрема, у технічних коледжах і технікумах для задоволення потреб ринку праці в освітніх послугах.

Відзначимо, що наприкінці ХХ століття в сфері освіти з'явилися нові тенденції, пов'язані з розвитком інтеграційних процесів у Європі: надання відкритості національним системам освіти, створенням єдиного європейського освітнього простору і єдиного ринку праці вищої кваліфікації. У програмних документах ЮНЕСКО політика якості поширюється на наукові дослідження, викладання, підготовку фахівців, інфраструктуру, освітнє середовище й ін.

Необхідність впровадження таких форм навчання, спрямованих на особистісний і педагогічний ріст (розвиваючі спецкурси, тренінги, ділові ігри, педагогічні дискусії), у практику професійно-педагогічної підготовки інженерів-викладачів забезпечать ефективність підвищення рівня психологічної (Б.Г. Ананьєв [3], Н.В. Кузьміна [20], В.С. Мерлін [24], А.В. Петровський [28], і ін.), дидактичної: І.А. Зязюн [8] і ін., професійної (Н. П. Волкова [13], А.Б. Каганов [17] і ін.), виховної (В.О. Крутецький [19], В.О. Сластьонін [29] і ін.) та комунікативної (В.А. Кан-Калик [18], Н.В. Кузьміна [20] і ін.) підготовки.

Таким чином, педагогічна підготовка інженерів-викладачів ПТНЗ у системі підвищення кваліфікації, яка висвітлена у працях вчених, не повною мірою розкриває можливості використання додаткової освіти для підвищення рівня їх освіченості, інтелекту, вихованості і компетентності, що надзвичайно важливо в даний час.

Професійна кваліфікація інженера-викладача ПТНЗ, коледжу, технікуму містить у собі два компоненти: технічний (технологічний) і педагогічний. Тому, коли говорять про підвищення кваліфікації цієї категорії педагогічних працівників, прийнято розрізняти професійно-технічну (технологічну) і професійно-педагогічну підготовку. У даному випадку мова йде тільки про професійно-педагогічну підготовку.

Результати аналізу досліджень учених виявляють, що в системі підготовки інженерів-викладачів середніх професійних навчальних закладів недостатньо використовуються активні методи навчання, що сприяють формуванню педагогічних умінь. Дослідження проблеми якості підготовки професійно-педагогічних кадрів показало, що їхня підготовленість до професійної діяльності не завжди відповідає рівню сучасних вимог до професії. Анкетування показало, що 12 % випускників професійно-педагогічних спеціальностей вважають себе не готовими до роботи в системі професійної освіти й думають про зміну професії, а 22 % не володіють технологіями сучасного виробництва. Відзначимо, що найбільш низький рівень професійно-педагогічної кваліфікації мають професійно-педагогічні працівники установ системи початкової професійної освіти, які безпосередньо працюють з майбутніми робітниками і від них залежить їх кваліфікація, тобто від майстрів виробничого навчання.

Інтеграція вищої професійної школи, науки й виробництва завжди була рушійною силою підвищення якісного рівня як підготовки фахівців, так і вдосконалення викладацької діяльності. Але потрібно відзначити, що такий системний і узагальнений підхід до підготовки майбутніх робітників («підприємство-ПТНЗ»), тобто інтегрованої системи навчання, яка базується на органічному сполученні безперервної теоретичної й практичної підготовки фахівців у науково-виробничих освітніх структурах дуже мало практикується. Інтегрована система навчання, диверсифікованість її форм і змісту, практично є базовою основою розвитку сучасних форм економічного й інтелектуального взаємозв'язку фундаментальної науки, університетської освіти й виробництва, що мають загальну підприємницьку й корпоративну ідеологію. Таке навчання сприятиме безперервному творчому процесу підготовки майбутніх фахівців, що звичайно відобразиться на кваліфікації робітників і в результаті чого вони будуть затребувані на ринку праці.

Представимо коротку модель інтегрованої підготовки майбутнього працівника ПТНЗ [32, 34]:

Рис. 1. Змістовна характеристика мети проекту неперервної підготовки педагога професійного навчання

Таким чином, в даний час багаторівнева безперервна підготовка повинна охоплювати всі структурні компоненти початкової, середньої й вищої професійної освіти і післявузівської професійно-педагогічної освіти. Орієнтація на дані компетенції сприятиме досягненню більше високих стандартів якості освіти, що підвищить рівень затребуваності, мобільності, конкурентоспроможності й соціальній значимості фахівця в сучасному суспільстві.

Мета всіх трансформацій, які здійснюються у системі професійно-педагогічної освіти – це приведення якості освіти у відповідність із об'єктивними вимогами особистості, суспільства, держави, виробництва й бізнесу, як найважливішої умови розвитку постіндустріального суспільства.

Висновки. Все вищесказане дозволяє сформулювати проблему професійно-педагогічної підготовки викладача: який зміст і які форми організації професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача технічного коледжу та викладача коледжу з невиробничої сфери дозволять забезпечити ефективне підвищення його педагогічного рівня. Дана проблема потребує негайного вирішення.

Таким чином, потрібно вирішити такі протиріччя:

а) потреба в підвищенні професійно-педагогічної підготовки інженера-викладача технічного коледжу та викладача коледжу з невиробничої сфери і

їхньою недостатньою підготовленістю до професійно-педагогічної діяльності у зв'язку з технократичним підходом до навчання й виховання у професійних освітніх установах;

б) потреба в створенні умов для особистісного розвитку викладачів коледжу шляхом самоосвіти і їхнім недостатнім стимулюванням для самовдосконалення практичних навичок і вмінь самоосвіти;

в) потреба в організації комплексної системи професійно-педагогічної підготовки викладачів середньої професійної освіти й фактичним припиненням функціонування централізованої системи підвищення педагогічної кваліфікації кадрів середніх професійних освітніх установ.

Список літератури

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / Оксана Алексеевна Абдуллина. – М.: Просвещение, 1990. – 142 с.

2. Абросимова Г. В. Интегративно-компонентный подход к педагогическому творчеству / Г. В. Абросимова // Новые исследования в педагогических науках. – 1991. – Вып. 1. – С. 62-64.

3. Ананьев Б.Г. Человек – предмет / Борис Григорьевич Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.

4. Балашова С. П. Формування дослідницьких умінь у студентів педагогічного коледжу в процесі вивчення природознавчих дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Балашова Світлана Пилипівна. – К., 2000. – 274 с.

5. Барбіна Є. С. Формування педагогічної майстерності в системі безперервної педагогічної освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук: спец. 13. 00. 04 «Теорія і методика професійної освіти» / Є. С. Барбіна. – К., 1998. – 36 с.

6. Белозерцев Е. П. Каким быть педвузу? / Евгений Петрович Белозерцев // Советская педагогика. – 1988. – № 9. – С. 84.

7. Богомолова Н. Н. Петровская Л. А. К вопросу о методах активной подготовки к педагогическому общению / Н. Н. Богомолова Л. А. Петровская // Советская педагогика. – 1982. – № 7. – С. 59-63.

8. Бодалев А. А. Личность и общение / Алексей Александрович Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.

9. Борисов В. В. Формування готовності вчителя до дослідницької педагогічної діяльності в умовах поетапної підготовки студентів педагогічного вузу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика трудового навчання» / В. В. Борисов. – К., 1997. – 22 с.
10. Буртовой И. Д. О критериях оценки результатов труда учителей и учащихся И. Д.Буртовой, Зязин Б. П. – Алма-Ата: Мектеп, 1985. – 78 с.
11. Введение в организацию производства: учеб. пособ. / Анатолий Иванович Грабченко (ред.), Евгений Викторович Ткаченко. - Х. : НТУ "ХПИ", 2008. — 376 с.
12. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / Андрей Александрович Вербицкий. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
13. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: [навч. посібник] / Наталія Петрівна Волкова. – К.: Академія, 2006. – 256 с.
14. Волошенко О. В. Формування готовності майбутнього вчителя до педагогічної творчості в умовах коледжу: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13. 00. 04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Волошенко. – К., 2000. – 20 с.
15. Загв'язинський В. І. Педагогічна творчість учителя / В. І. Загв'язинський // Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність [укл. Н. В. Гузій]. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 13-20.
16. Зязюн І. А. Філософські засади освіти: освітні і виховні парадигми, освітні технології, діалектика педагогічної дії / І. А. Зязюн // Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти: монографія. – К.: Імекс ЛТД, 2003. – С. 11-59.
17. Каганов А. Б. Рождение специалиста: профессиональное становление студента / А. Б. Каганов. – Минск: БГУ, 1983. – 111 с.
18. Кан-Калик В.А. 111. Кан-Калик В. А. Вчителю про педагогічне спілкування / В. А. Кан-Калик // Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність; [укл. Н. В. Гузій]. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 128-142.
19. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии / Вадим Андреевич Крутецкий. – М.: Просвещение, 1972. – 255 с.
20. Кузьмина Н.В. Психологическая структура деятельности учителя / Н. В. Кузьмина, Н. В. Кухарев. – Гомель: Изд-во Гомел. ун-та, 1976. – 56 с.
21. Кустов Л. М. Подготовка учителя трудового обучения к исследовательской деятельности в условиях повышения квалификации: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / Л. М. Кустов. – 1993. – 19 с.

22. Макрідіна Л. О. Формування у студентів педучилищ творчого ставлення до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13. 00. 04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. О. Макрідіна. – К., 1996. – 25 с.

23. Маркова А. К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя / А. К. Маркова // Советская педагогика. – 1990. – № 8. – С. 82-88.

24. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования личности / Вольф Соломонович Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.

25. Моделювання педагогічних ситуацій. Проблеми підвищення якості та ефективності загальнопедагогічної підготовки вчителя (Ю.М.Кулюткін, Г. С.Сухобська) // Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність [укл. Н. В. Гузій]. – К.: ВПОЛ, 2000. – С. 67-75.

26. Мудрик А. В. Учитель: мастерство и вдохновение / Анатолий Викторович Мудрик. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.

27. Никандров Н. Д. Творчество как условие профессиональной подготовки будущего учителя / Н. Д. Никандров, В. А. Кан-Калик // Советская педагогика. – 1982. – № 4. – С. 90.

28. Петровский А. В. Популярные беседы о психологии / Артур Владимирович Петровский. – М.: Педагогика, 1983. – 224 с.

29. Сластьонін В. О. Формування особистості вчителя в процесі професійної підготовки / В. О. Сластьонін // Хрестоматія: педагогічна творчість і майстерність [укл. Н. В. Гузій]. – К.: ВПОЛ, 2000. – С. 103-107.

30. Сорокина-Исполатова Т.В. Непрерывная подготовка педагога профессионального обучения в корпоративном университете: авторефер. дис. на соискание учен. степени доктора. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Т.В. Сорокина-Исполатова, МГИУ. – М., 2007 – 76 с.

31. Тарасевич Н.М. Педагогічна діяльність і педагогічна майстерність / Н. М. Тарасевич // Вища і середня педагогічна освіта. – 1989. – Вип. 14. – С. 42-46.

32. Фролова Г. В. Учебная деловая игра как средство профессиональной подготовки учителя труда: авторефер. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / Г. В. Фролова, ЛГУ им. А. А.Жданова. – Л., 1987 – 17 с.

33. Шаталов В. Ф. Точка опоры / Виктор Федорович Шаталов. – М., 1989. – 158 с.